

Madár Mária

Kondor Béla művei az űrverseny és a hidegháború kontextusában¹

Kondor Béla (1931–1972)² képzőművész életművében több ponton is az űrversenyzéshez köthető meghatározó események motívumai és a hidegháború szűrődik át, mely képi tartalmak olvasásához fogódzót adhat a művészettörténet ikonográfiai és ikonológiai módszertana, de a társadalmi és kulturális kontextus, a korszak ideológiájának ismerete nélkül a képi jelek nehezen dekódolhatók. A művészettörténész mint kódfejtő szerepét nagyban nehezíti, hogy utóbbiak kutatása nélkül a kérdés, hogy miért vált Kondor egyik meghatározó szereplőjévé az 1960-as évek művészeti mezőjének, nehezen feltehető, választ pedig aligha lehetne rá adni. Jelen tanulmány *A kozmosz/világűr vizuális recepciója a magyar képzőművészetben a hidegháború alatt* című doktori disszertációm egyik esettanulmányának a része, melyben az űrversenyzésre és a hidegháborúra jellemző képi jelek mint fegyverek, háborús és űrkutatási eszközök motívumai felől kísérlem meg felépíteni azt az elemzési keretet, ahonnan értelmezhető az a kérdés, hogy miért válhatott fontossá több generáció számára is az életműve. Szerepével nemcsak a művészettörténeti szakirodalomban foglalkoznak, hanem más tudományágak szakmunkáiban és népszerűsítő írásokban is felbukkannak művei. Ha munkáit csupán illusztrációként használnánk, akkor a kép mint forrás kritikai értelmezése maradna el.

Az űrverseny mint propaganda a hidegháború idején

Ma sokkal több információval rendelkezünk az űrversenyről, mint a kort megélő emberek, ami a művészek vizuális munkáiban is észrevehető. A vizuális források kutatása mellett, amelyek a 20. században megjelenő motívumok alapjait adják, nem elhanyagolható a probléma, hogy az alkotók tájékozódási forrásaiban mekkora szerepe lehetett a korabeli propagandának és az abban megjelenő technológiai utópiának, amit mindkét szuperhatalom mentalitást formáló eszközként használt.

¹ A tanulmány a *Kondor Béla élete, műve és utóélete* című OTKA-pályázat [138181] támogatásával valósult meg.

² 'Kondor Béla' szócikk.

A hidegháborús fegyverkezési verseny és kényszer a szemben álló hatalmak, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió politikáját lényegesen meghatározta.³ A Szputnyik-1 műholdat 1957. október 4-én lötték fel és állították Föld körüli pályára a szovjetek. Az űrverseny kezdetét hivatalosan innen számítják. A nyugati blokk sajtóját inkább érte meglepetésként az, hogy 1957 augusztusában a Szovjetunió sikeresen tesztelte az interkontinentális rakétarendszerét. A rendszer kiépítésének mellékágaként kezdtek el, mint Siddiqi A. Asif írja, tudományos projekt részeként foglalkozni az űr meghódításának a problémájával rakéták segítségével.⁴ Siddiqi szerint a fegyverkezési agresszió békés célok elérésével társult, így mikor az első műholddal elindult az űrverseny a két fél között, akkor mindkét hatalom könnyen használható kommunikációs eszközt kapott sikereik és ideológiájuk terjesztésére. Propaganda céljára az űr meghódítását sokkal jobban fel lehetett használni, mint a fegyverkezéssel társuló erőszakos eseményeket.⁵ A szovjet kultúrában a repüléssel és repülőkkal kapcsolatos sikereket már Sztálin idején is az orosz nép és a kommunista ideológia elsőbbségének hangoztatására foganatosították.⁶ A pilótákat már akkor mint az új szovjet ember mintaképét mutatták be a korabeli ideológiai írásokban, innen az 1950-es években csak egy lépés volt, hogy az űr meghódítása felé mozduljon el az ideológiai apparátus.⁷

A propaganda olajozott működését segítette az is, hogy a 19. századi orosz spiritualitásban jelentős szerepe volt a kozmikusság elérésére törekvő gondolatoknak. Egyik meghatározó tudósuk és egyben filozófusuk a 19. század végén élt Konsztantyin Ciolkovszkij volt, akinek az írásaiban és tudományos munkásságában hangsúlyos ez a témakör, őt a modern rakétatechnika elméleti megalapozójaként ismerjük.⁸ A munkássága igazán közismert a szovjet befolyás alatt álló blokkban csak az 1950-es években lett.⁹ Írásainak korai fordítása akár arra is utalhat, hogy az új szovjet ember megteremtését már ekkor is kötötték a világűr meghódításának utópikus képéhez. Emiatt értékeli a keleti űrprogram sikereit a szakirodalom a beinduló propagandagépezettel együtt egy rendkívül szerencsés egybeesésnek, amely fölény meghatározta az űrverseny első szakaszát.¹⁰

³ Takács 2014: 1491–1515; Siddiqi 2000: 69–118.

⁴ Siddiqi 2000: 69–118.

⁵ Siddiqi 2000: 119–170.

⁶ Gerovitch 2007: 135–157.

⁷ Gerovitch 2007: 135–157.

⁸ Hagamaister 2011: 27–41.

⁹ *Séta a Holdon* című sci-fije magyarul először 1955-ben jelent meg. Kondor Béla könyvtára, 816. hagyatéki sorszám.

¹⁰ Mauer et al. (eds.) 2011: 1–9.

Az 1960-as évek elejére a két nagyhatalom egyenrangú féllé vált, ami a propaganda szerepét növelte. Ennek egyik terepe volt a tudomány területe, a fejlett technológiák megszerzése és megőrzése. Másik a kultúra világa, ahol puha hatalmi eszközökkel megpróbálták a másik fél ideológiája által gúzsba kötött lakosságot befolyásolni.¹¹ Ez nemcsak a napilapok hasábjain zajlott, hanem a kiállítási politikák önreprezentációs frontján is. Ennek egyik korai eseménye volt az 1958-as brüsszeli világkiállítás, ahol a szovjetek központi elemként a Szputnyik másodpéldányát állították ki.¹² A technikai sikereket nemcsak a nyugati blokkban utaztatták, hanem a keleti blokkban is bemutatókat szerveztek. Magyarországon 1958 novemberében lehetett látni először együtt a műholdakat *A három Szputnyik* című kiállításon. A technikai elsőbbséget bemutató kiállítások a következő években folytatódtak, így láthatók voltak 1960-ban is a Budapesti Ipari Vásár szovjet pavilonjában, majd 1967-ben is (1. kép).

1. kép. Bojár Sándor: a BNV területe, a Szovjet tudomány és technika 50 éve jubileumi kiállítása 1967. szeptember 1–24. Előtérben Ciolkovszkij első rakétája. Felette az első Szputnyik mása. Távolabb, jobbra a Proton-1 tudományos műhold, űrlaboratórium. 1967

Forrás: Fortepan. Képszám: 180231

¹¹ A művészettörténészek által az elmúlt években megjelent projektek közül Árvai Mária és Véri Dániel *A nagy könyvlopás* című kiállítását emelem ki. A katalógusa több információval szolgál a korszak kiadói életéről. Takács 2014: 1493–1495.

¹² Maurer 2011: 1–9.

Asif A. Siddiqi kutatásaiból kiderül, hogy az űrverseny során milyen szerencsétlenségeket titkoltak el ebben az időben a szovjetek, és hogyan alkották meg Sztálin repülő nemzeti hőseinek mintájára az új ember kozmonauta utópiáját, aki egyben a béke nagykövetévé is vált a keleti blokk törekvéseit szimbolizálva.¹³ Ebben a mítoszteremtésben utólag azonban ellentmondások fedezhetők fel a katonai titkolózások és az űrhajósok szerepének a felnagyításában.¹⁴ A szovjet mérnököknek, vagyis a konstruktőröknek a kilétét titkolták egészen a teljes programot vezető Szergej Koroljov 1966-os haláláig.¹⁵ Ennek egyrészt katonai és hírszerzési okai voltak. Másrészt erősebb üzenetet lehetett közvetíteni a kozmonautákról, ha az emberek nem tudják, hogy a mérnökök annyira nem bíztak az űrhajósnak kiválasztott személyekben, hogy a különböző projektek minden részletét automatizálták. Ennek lett az eredménye, hogy az 1960-as évek második feléig a szovjet űrprogramot nem lehetett hitelesen ábrázolni sem vizuálisan, sem írott formában a mérnökök teljesítménye felől.¹⁶ Boczkowska foglalja össze doktori értekezésében, hogy azok a művészek sem jutottak érdemi információhoz az űreszközök tekintetében, akiket ezek ábrázolására hivatalosan felkérték.¹⁷ A propagandagépezet nagyon ügyelt arra, hogy mi jelenhetett meg, és annak milyen üzenetet kellett tartalmaznia a gépkultusz dicsőítése érdekében.

Nemcsak a szovjetek használták fel ideológiájuk népszerűsítésére az űrhajós figuráját, hanem az amerikai fél is nemzeti hőst kreált az asztronautáiból. A folyamat hasonlóan zajlott, mint a szovjeteknél, egy nagy különbséggel. Bizonyos részleteket a katonai szempontok miatt nem adtak közre, de a nyilvánosság számára sokkal több információt biztosítottak.¹⁸

A szovjetek az űrversenyben nem tudták megtartani elsőbbségüket, az amerikai Apollo-11 csapata 1969. július 20-án sikeres holdra szállást hajtott végre, ami megváltoztatta a két hatalom dinamikáját. A szakirodalom ezt a periódust az űr meghódítására tett lépéseknél az 1975-ös évvel zárja le, amikor elindult a közös Apollo–Szojuz-program.

Gerovitch szerint a szovjet űrmítosz sikeres volt abban az értelemben, hogy Hruscsov kezébe narratívát adott ahhoz, hogy a technológiai utópián keresztül átformálja a sztálini társadalmat, és a világűr meghódítására tett kísérletek egyben

¹³ Siddiqi 2000: 241–298.

¹⁴ Gerovitch 2011a: 460–484.

¹⁵ Gerovitch 2011b: 85–102.

¹⁶ Gerovitch 2011a: 460–484; Gerovitch 2011b: 85–102.

¹⁷ Boczkowska 2016: 184–216.

¹⁸ Launius 2008: 174–209.

a sztálini terror kulturális emlékeinek az átalakításához is vezessenek.¹⁹ A jövő és a múlt egybeolvasztása futurisztikus víziókhoz vezetett már az adott korszakban mind az irodalom, mint a vizualitás terén. Boczkowska szerint a nyugati blokk világúrt reprezentáló alkotásaiban kevésbé fedezhetők fel olyan szürrealisztikus fantáziaelemek, mint a keleti blokk hasonló produktumaiban, ezek közé számítom Kondor Béla munkásságát.

Kondor Béla és a 20. század technikai forradalma

Kondor Béla technikai érdeklődését több visszaemlékezés, interjú, korabeli kiállítási kritika érinti. A technikai forradalom és természettudományos fejlődés meghatározza a teljes 20. századot, amire minden képzőművész máshogy reagált, és sokuk esetében nehéz elemezni, hogy milyen vizuális forrásokból dolgozhattak, milyen propagandakiadványokhoz juthattak hozzá, amiből pontosabban képet alakíthatunk ki arról a szellemi környezetről, amelyben alkottak.

Kondor esetében az a különös helyzet áll fenn, hogy halála után a magyar állam megvásárolta a művész műtermében található hagyatékot a családtól.²⁰ A teljes anyagot felmérték a Magyar Nemzeti Galéria munkatársai, és végül többéves kutatómunka keretében 1977-ben leltározták a Jelenkori Osztály egyik alapító műtárgyegységeként.²¹ A hagyaték részeként azonban nemcsak a képzőművészeti alkotásokat vásárolta meg az állam, hanem a műteremben található egyéb tárgyakat is, köztük Kondor Béla könyvtárát.²²

A szakirodalom eddig csak azokra a könyvekre utalt, amelyeket a korabeli visszaemlékezésekben többször említenek, mint amiket Kondor olvasott, illusztrált, kölcsönadtak neki, vagy segítettek lefordítani számára. Németh Lajos,²³ Kondor barátja és műveinek első értelmezője, több írásában is hangsúlyozta, hogy egyik kedvenc olvasmánya *Avvakum protópópa önéletírása* volt.²⁴ Ez a szöveg 1971-ben jelent meg magyarul, a művész halála előtt egy évvel.²⁵

¹⁹ Gerovitch 2011a: 460–484.

²⁰ Madár 2021: 394–399; Bolgár – Nagy T. (szerk.) 1984.

²¹ Madár 2021: 394–399.

²² A doktori kutatásaim keretében feldolgoztam adatbázisként a könyvtárat, amely az OTKA-projekt részeként online is kutatható lesz.

²³ 'Németh Lajos' szócikk.

²⁴ Németh 1973: 919; Németh 1984: 13–17; Németh 1976: 9–23.

²⁵ Avvakum 1971.

A fentebb kiemelt kötet nem található meg a könyvtárban, mert nem volt a művész műtermében halálakor.²⁶ Az 1130 darabot számláló egyben maradt anyag alkalmas arra, hogy kialakíthassunk egy képet arról, hogy milyen szellemi környezettel vette magát körbe a művész, és mik azok az írott és vizuális források, amelyekből tájékozódni tudott a 20. század technikai forradalmáról. A múzeumba nem kerültek be napilapok, de az 1960-as évek művészeiről szóló tanulmányokban általánosan feltételezik, hogy ezeket mindenki olvasta. A könyvtárból a technikatörténeti műveket és az úrkorszakkal kapcsolatos magazinokat emelem ki.²⁷

A technikatörténeti témakörben találhatók motorkerékpárról, gépszerkeze-tekről, vonatokról, hidakról, gépjárművekről írott könyvek és technikatörténeti magazinok. Arányaiban a legnagyobb része a repülésről, a repülés történetéről és a világűr technikai eszközeiről szól. Az előbbieik közül Svachulay Sándor 1942-ben megjelent *Repülőéletem* című kötete gazdag képanyaggal rendelkezik a korai repülőgépekről, helikopterekről és különböző repülőmakettekről, amelyek között vannak reptetésre használt különös hibrid makettekről is fotók.²⁸ Kondor Mária, a művész testvérének a visszaemlékezései alapján Béla már 11 éves korában készített repülőgépmaketteket modellező könyvek alapján.²⁹ Huga emlékei alapján a II. világháború budapesti légitámadásai idején előfordult, hogy Kondor megszökött a családi óvóhelyről, és felmászott a tetőre. Onnan figyelte az égi csatákat, a bombázást és a kigyulladt gépek zuhanását.³⁰

A világűr technikai eszközeiről szóló kiadványok egy része német nyelvű. Kondor nem beszélt németül, de a *Die Sowjetische Weltraumforschung* (magyarul: Szovjet űrkutatás) és a *Nachrichtenbrücke im Kosmos* (magyarul: Üzenet a kozmoszból) című magazin formátumú lapok gazdag képanyaggal rendelkeznek (2. és 3. kép).³¹ Mindkettő a szovjet űrprogramról szól. A szövegek tartalma alapján 1966 és 1972 közötti orosz nyelven megjelent lapok német fordításai lehetnek.³² Kondor a magazinokban található űreszközöket, a Szputnyikokat, a Vosztok-1 telekommunikációs szovjet műholdat láthatta a korábban említett magyarországi

²⁶ A korszakra jellemző a könyvtárak használata és a baráti körökben kézről kézre járó kötetek, ami informális keretei miatt csak visszaemlékezésekből szórványosan rekonstruálható.

²⁷ Ha valami megtalálható valakinek a könyvtárában, még nem jelenti azt, hogy alaposan átolvasta volna, de felhasználhatta.

²⁸ Kondor Béla könyvtára, 676. hagyatéki sorszám.

²⁹ Kondor 2004: 8.

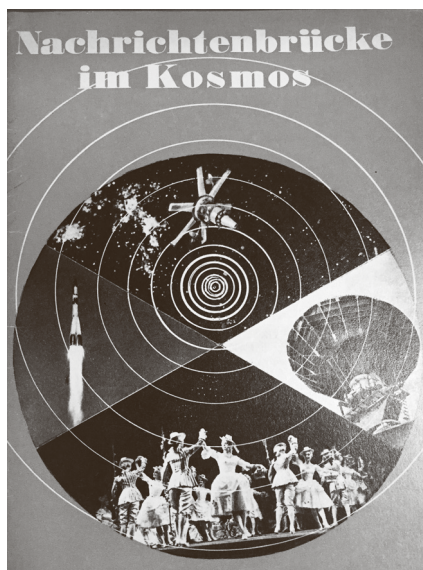
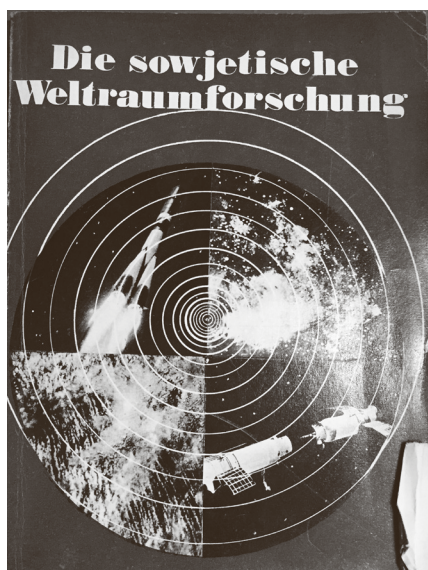
³⁰ Kondor 2004: 8.

³¹ Kondor Béla könyvtára, 684. és 685. hagyatéki sorszám.

³² A magazinok legutolsó lapján található cirill betűs felirat alapján ezen propagandakiadvány magyar fordításban is megjelenhetett. A felkutatása még folyamatban van.

ipari kiállításokon is. A 2006-ban kiadott naplói szövegeiben egy 1968-as moszkvai utazás útinaplója szerepel, ahol egy helyen említi, hogy látott technikatörténeti kiállítást, ahol az űreszközöket jegyezte fel.³³

A művész ilyen irányú érdeklődéséről már kortársai is tudhattak. A *Magyar Nemzet*-ben 1959-ben megjelent egy cikk, amelyben több művészt is megkérdeztek az első orosz űrrakétáról, köztük Kondor Bélát is, aki a következőképp válaszolt:

2. kép

Forrás: A szerző fotója: Die Sowjetische Weltraumforschung (magyarul: Szovjet űrkutatás), Kondor Béla könyvtára, 684. hagyatéki szám, 1966–1972-es évek

3. kép

Forrás: A szerző fotója: Nachrichtenbrücke im Kosmos (magyarul: Üzenet a kozmoszból), Kondor Béla könyvtára, 685. hagyatéki szám, 1966–1972-es évek

„Az első szputnyik fellövésekor Párizsban voltam és a francia fővárosban is a Szovjetunió tudományos fölénye óriási szenzációt váltott ki. Úgy ünnepeltek az eseményt, mint az ember emberfeletti teljesítményét. Engem mindig érdekelték a tudományos és technikai kérdések, mert az a meggyőződésem, hogy az emberiség boldogulását készítik elő. Talán egy fél éve annak, hogy csináltam egy illusztrációt, amelynek témája éppen a rakéta fellövése. Nagyon foglalkoztatott az egész kérdés, érdekelt, nyugtalanított, hogyan történik, mi-

³³ Győri (szerk.) 2006: 313.

lyen körülmények között a megmérhetetlen jelentőségű tudományos kísérlet megindítása, amikor az ember mindent legyőzve, függetleníti magát a Földtől. Sajnos, mindezt nem láthattam s így az illusztrálásnál csupán a fantáziámra voltam utalva. Ma még nem tudom milyen formában, de bizonyos, hogy a művészetemben vissza fog térni ez a téma, hiszen velem együtt sok százmillió ember képzeletét foglalkoztatja mindaz, aminek ma mi, szerencsés generáció tanúi és részesei vagyunk.”³⁴

A 20. század technikai forradalma felől a szakirodalomban eddig ketten próbálták meg értelmezni Kondor Béla munkásságát. A művész életében előttük adottságként kezelték a II. világháborús élményére épített, repülési eszközök iránti érdeklődését és a világűr tematikus megjelenését. Hornyik Sándor művészettörténész 2012-ben Kondor Béla műveiből kiállítást rendezett.³⁵ A katalógus kiindulási pontja a művész szerepe és helye volt annak a korszaknak a „vizuális és verbális kultúrájában”, amelyre az alkotó alapozott.³⁶ Érdekessége a szövegnek, hogy erősen utal arra, hogy Kondor eltérő világokból szerkesztette össze sajátos hibrid géplényeit, melyeket már a művész kortársai is alapelemnek tartottak művészetében. Hornyik szerint utóbbiak a tudományos és technikai forradalomnak a megjelenítései, amelyek „nagyon is modernnek, és erőteljesen kötődnek a szocialista életvilág mesterséges konstrukciójához, miközben az is tagadhatatlan, hogy a kondori világ egy jelentős részében a napi politika is erősen kódolva van”.³⁷ Ezekből a konstrukciókból, egyetértve a szerzővel, nem a kommunizmus dicséretét, hanem egy felforgatott világ képét lehet kiolvasni, melyben megtalálhatók a hidegháborús helyzet nyomai. Hornyik értelmezi először a szakirodalomban a *Műtűcsök felbocsátása* című festményt a szovjet úrkutatás kontextusában.³⁸

Horváth Gyöngyvér 2017-ben a vizuális kultúra felől értelmezi az életműben megjelenő repülésre és világűrre utaló motívumokat.³⁹ Horváth egyetért azzal, hogy a művész egy hibrid technikai világot hozott létre, mégis az írásában a hangsúlyt arra teszi, hogy a műveken található technikai eszközöket azonosítsa, ezzel egy nagy hiányát is pótolva a művészről szóló kutatásoknak. Az azonosítási játék

³⁴ Kondor 1959: 9.

³⁵ Hornyik Sándor (kurátor): *Forradalmár, próféta, melós. Kondor Béla művészete*, Debrecen: MODEM, 2012. november 3. – 2013. február 17.

³⁶ Hornyik 2012: 3–4.

³⁷ Hornyik 2012: 5.

³⁸ Hornyik 2012: 14.

³⁹ Horváth 2017: 43–70.

közben azonban az adott grafikai lapok tartalmi egészét nem olvassa egybe, ami segítséget adhat ahhoz, hogy Kondor ironizált-e adott eszközök ötvözésével, egyáltalán a művész által a kezünkbe adott jelek eldönthetővé teszik-e, hogy tényleg egy adott műholdat vagy repülőt ábrázolt. Esetleg a kétértelműség és eldönthetetlen vizuális elemek következtében egész emberiséget érintő kérdésre reflektált anélkül, hogy a hidegháborús retorika felől nézve állást foglalt volna az egyik blokk ideológiája mellett.

Vajon miért tekintették egészen a 2010-es évekig természetes adottsággként a 20. századi technikai fejlődés elemeit Kondor műveiben? Miért nem lett kiindulópont a művészettörténeti értelmezésekben? Németh Lajos 1976-os monográfiájában megjelent egy idézet Kondortól, amelyet a szakirodalom újra és újra idéz, mint ami a művész 1956-os nyilvános diplomavédésén elhangzott, miközben a művész bemutatta a Dózsa György-féle parasztfelkeléshez készített rézkarcait és a Hamlethez készült fametszeteit. A következőt írta egy fogalmazványába a diplomavédése előtt: „Érdekel a forradalom, az egyetlen és hatalmas cél leple alatt meghúzóó óriás fejvesztettség gépezete. Ekkor ugyanis képet ölt az emberiség egyetlen élőlény mivolta.”⁴⁰ Ez a mondat nem hangzott el a védésén, ami viszont fontosabb, hogy a szakirodalom tényként kezeli, forráskritikát nélkülözve.⁴¹

Miért gondolom, hogy ez a mondat rámutathat a hiátusra? A forradalom, melyre Kondor utal, a kommunista ideológia egyik fő tézise volt a nemzet történelmi eseményeinek proletárforradalmi átértelmezésében, ami az 1950-es években a Dózsa György által vezetett felkeléssel is megtörtént.⁴² Egy ilyen kiszólásnak diplomavédés környezetében politikai következményei lehettek volna. A szakirodalomban egészen az 1980-as évekig nagyon nehéz olyan szövegeket találni, amelyekben Kondor műveit szorosan olvassák a korszakkal, amelyben élt.⁴³ Helyette általános univerzális emberi tartalmak felől értelmezik, kivonva ezzel az életművet abból a társadalmi és technikatörténeti kontextusból, amely meghatározta, és amelyre akár politikai reflexiók is találhatók műveiben, mint erre többek között Hornyik Sándor is felhívta a figyelmet.⁴⁴

⁴⁰ Németh 1976: 6.

⁴¹ A kérdéssel a mester szakos diplomamunkámban foglalkoztam részletesebben, melynek rövidebb átszerkesztett változata megjelent. Madár 2018: 152–171.

⁴² Madár 2018: 152–171.

⁴³ Egyes kritikákban felhívják a figyelmet a történelmi kontextusra és a profán elemekre. Krunák 1979: 139–179; Rényi András 1984: 20–25.

⁴⁴ Hornyik 2012: 3–17.

Háborús és űrtechnikai eszközök, avagy hibrid géplények

Kondor pályakezdését és halálát történetileg keretezi a hidegháborús űrverseny, azonban az életműben kevés azon művek száma, amelyeket egyértelműen hozzá lehet kötni meghatározó eseményekhez. Általánosan a repülőgépek, madarak, bogarak mellett ide sorolhatók a rakétákat, bombákat és tankokat ábrázoló művek.⁴⁵ Ugyan az utóbbiak általában a karnyújtásnyira lévő apokalipszis elemei, és nem a propaganda által békés célként megvalósított űr meghódításáról szólnak, de a kettő úgy függ össze, mint ahogy a repülőeknek is kettős szerep jutott a történelemben. A továbbiakban néhány mű egyes motívumainak az elemzésével teszek kísérletet arra, hogy bemutassam, mik lehettek azok a képi jelölők, amelyek fontossá tették a korszakban Kondort a kortársainak.⁴⁶

A szakirodalomban néha az 1956-os Dózsa-sorozat részeként írnak az *Apokalipszis bábokkal és masinákkal* és *A háború mechanizmusa* alternatív címmel ellátott rézkarcról.⁴⁷ Az 1976-os monográfiában említik, hogy ez már az októberi forradalom után készült.⁴⁸ Németh szerint ez a rézkarc az életmű értelmezésének egyik kulcsdarabja, de nemcsak emiatt emeltem be, hanem mert a képi motívumokkal való játék végigkövethető rajta hidegháborús szempontból is.⁴⁹ Sokáig elfogadtam forráskritika nélkül Németh megállapítását arról, hogy ezen a lapon a művész „minden csaták mechanizmusát, borzalmát, az emberi dőreség tragikusan groteszk szimbólumkörét jeleníti meg, tákolt masinák és masinaként mozgó emberpojácák merev mozgású tülekedésében, miközben a »Békét az emberiségnek!« feliratot farizeus címkeként viselő vártákolmány sarkán kezébe rejtett arccal sír az angyal”.⁵⁰ Ez egy általános megállapítás. Mi látható a rézkarcon, amin megakadt a szemem, amely Kondor jelenébe repítette a lapot? Korélményként a sok száz láb által mozgatott „vártákolmányt” egyszerű tankként azonosítani, de középkori elemei miatt egyszerű általánosítani is. A karc jobb oldalán az emberek és

⁴⁵ Ebben a tanulmányban nem térek ki Kondornak a repülőgép- és a hibrid madarábrázolásaira.

⁴⁶ A tanulmányban terjedelmi megkötöttségek miatt kevesebb mű szerepel, mint amennyi az előadáson elhangzott.

⁴⁷ A tanulmányban a művekről nem szerepelnek reprodukciók. Ismertebb alkotásairól van szó, amelyek könnyen megtalálhatóak a lábjegyzetekben közölt adatok alapján az interneten. Kondor Béla: *Apokalipszis bábokkal és masinákkal, A háború mechanizmusa*, 1956, papír, rézkarc, 180 x 240 mm, Magyar Nemzeti Galéria – Grafikai Gyűjtemény, Leltári szám: G57.14, Oeuvre-szám: 56/32.

⁴⁸ Németh 1976: 9.

⁴⁹ Németh 1976: 9.

⁵⁰ Németh 1976: 9.

az angyalok felveszik a harcot a bal oldal hasonlóan ábrázolt meztelen figurákkal. Küzdelmüket egy lovon ülő páncélos figura is segíti, de olyan, mintha a hátán egy légzőkészüléket viselne. Ha ez még nem lenne anakronisztikus, akkor a kezében nem egy középkori dárda van, hanem egy hibrid páncéltörő és gránátvető fegyver kombinációja, mely kortársainak felismerhető lehetett egy középkori lovas figurájába rejtve. A környezetében álló emberek kezében íjtól kezdve különböző harci eszközök azonosíthatók, köztük egy kézigránát is. Kondor az 1956-os forradalom elején katonai szolgálatát töltötte vidéken, a korabeli fegyvereket jól ismerhette (4. kép). Nemcsak azért lehet kulcsmű ez a rézkarc, mert felismerhető rajta a művész élete során használt szimbólumoknak a széles tárháza, hanem mert aktuális politikai utalás is kiolvasható belőle. Érthető, hogy a korszakban ezt nem írták le. Az már további kérdéseket vet fel, hogy ennek ellenére az 1957-es Tavaszi Tárlaton szerepelt, és a cenzorok nem vették észre.⁵¹

4. kép. Horváth János és családja adománya: Az 1956-os forradalom alatt használt aknavető gránátok és lövedékek, 1956
Forrás: Fortepan képszám: 222412

⁵¹ Bekerült a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályának gyűjteményébe még az 1950-es években. A részlet fontossága abban rejlik, hogy ekkor már elkezdték a forradalmat ideológiai alapon átértelmezni. Bolgár-Nagy T. 1984: 52.

1958-ban festi meg *A műtűcsők felbocsátása* című olajképet,⁵² ami utalás a Szputnyik fellövésére a cím és a műről leolvasható vizuális elemek alapján, de a szakirodalomban ennek az értelmezésében vannak eltérések. A bizánci ikonok kompozíciós elve szerint ábrázolt férfi attribútumai alapján katona. Hornyik szerint a micisapka a szocialista munka aszketikus hőseire is utalhat egyben.⁵³ A nehezen értelmezhető kéz-gombolyag miatt nem eldönthető, hogy ki tartja a furcsa szerkezetet vagy ereszti el épp. Németh a szerkezetet a címből kiindulva gépszerű rovartestként azonosítja, amivel szerinte Kondor az „emberi tevékenység dőreségének groteszk, keserű szimbólumát” jelenítette meg.⁵⁴ Hornyik a helikopterféle tűcsköt a Szputnyik fellövésére tett reflexióként értelmezi.⁵⁵ A katonát a szerkezet konstruktőreként azonosítja. Egyetértek Hornyikkal abban a megállapításában, hogy a katona reprezentálása összefügg azzal, hogy a műhold fellövését a rakéatechnológia tette lehetővé, ezért ábrázolása segít a téma azonosításában.⁵⁶ A festmény felirata ellenére Horváth Gyöngyvér nem a címből, hanem a Kondor által a fémtestre írt P-80 jelzésből indul ki.⁵⁷ Értelmezése szerint az első hadrendbe állított sugárhajtású amerikai vadászgép típusára utalhatott Kondor.⁵⁸ Sajnos nem elemzi tovább a festményt, hanem egy felsorolás részeként Kondor első hibrid géplényei között utal rá. Mi lehet ez a különös szerkezet, ha ilyen eltérő értelmezések születnek? Nem vetem el Horváth észrevételét, de nem elvethető a Szputnyikként való azonosítás sem a Magyar Nemzetben adott rövid válasza alapján. Ha egyértelműen a műholdhoz köthetnénk a szerkezetet, akkor mit jelent a P-80 felirat? Mivel egy hibrid gépről van szó, nem tartom kizártnak azt, hogy összekombinálta az amerikai és a szovjet technikai csúcsteljesítményeket. Így válik a festmény groteszk és keserű szimbólummá Németh értelmezésében, aki szövegeiben sosem nevezte meg, hogy a műtűcsők az a Szputnyik lenne. Az űrverseny a szovjet propaganda fontos részévé vált, és bármilyen olyan ábrázolása a dicsőséges pillanatoknak, ami azokat kétes fényben tüntette fel, cenzori következményekkel járhatott.⁵⁹

⁵² Kondor Béla: *A műtűcsők felbocsátása*, 1958, farostlemez, olaj, 46 x 30 cm, magángyűjtemény, Oeuvre-szám: 58/23.

⁵³ Hornyik 2015: 165–172.

⁵⁴ Németh 1976: 12.

⁵⁵ Hornyik 2015: 165–172.

⁵⁶ Hornyik 2015: 165–172.

⁵⁷ Ha valaki megnézi a festményt, akkor kérdéses, hogy P-80 feliratról van-e szó vagy cirill betűs feliratról.

⁵⁸ Horváth 2017: 53.

⁵⁹ Jelen tanulmányban a Kondor Bélát ért cenzori esetekkel nem foglalkozom.

Az életmű egyik összegző főműveként hivatkoznak a *Romantikus tanulmányok* című rézkarcsorozatra, melyet 1964-ben készített Kondor, és ugyanebben az évben a tokiói IV. Nemzetközi Grafikai Biennále egyik nagydíját nyerte el vele.⁶⁰ A sorozatból jelen tanulmány kereteiben csak a II-es számúval foglalkozom, az ezen szereplő hibrid gépszörny miatt.⁶¹ A lapon Kondor sajátos mitológiájának összegzése látható a kép jobb terét elfoglaló hatalmas tankra emlékeztető monst rummal, rajta cápaarcú rakétakilövő szerkezettel, felette helikopterrel. A gépben a karc közepét alul kitöltő pusztulásról mit sem sejtő emberek életének hétköz napi jelenetei láthatók. A tank alatt emberlábak százai, mintha *Az apokalipszis bábokkal és masinákkal* című rézkarc középkori tankvárának egy továbbfejlesztett verziója lenne.⁶² A lap bal oldalán fent egy aláhulló kardos figura látható, de ha jobban megfigyeljük, akkor nem egyértelműen angyal, hanem erős kontúrokkal egy emberi figura, vékonyabb kontúrokkal pedig egy szárnyas alak zuhanó tes te látható. A hibrid gépszörny lelőtte, a golyó a karc bal oldalán fent kivehető. Németh Lajos 1979-ben a monst rumot hadigép-kontaminációként, lánctalpas traktorként, hajótákolmányként, tankhajóként írja le.⁶³ Ettől az értelmezéstől a szakirodalomban nem térnek el egészen Horváthig, aki szerint a gépszörny egy hajó jellegű építmény, „amely egy fejjel lefelé álló, kettétört repülő és annak két, hengeres hajtóművét szállítja”.⁶⁴ Szerinte ezen a karcon ábrázolt először utasszállító repülőgépet Kondor. Nem minden esetben lehet egyértelműen azonosítani azokat az elemeket, amelyekből megkreálta a művész a gépszörnyeit. Azonban az életmű motívumainak ismeretében Németh értelmezését tartom helytállónak. Horváth az 1960-as évek nagy sajtóvisszhangot kapott repülőgép-szerencsétlenségeivel próbálja meg összefüggésbe hozni Kondor hibrid gépét,⁶⁵ de ha utasszállító repülőként értelmezzük a cápafejű rakétát, amiket megtalálunk a művész korábbi rézkarcain is, akkor megváltozik a lap értelmezése is. A repülőgép szerencsétlenségek fotói helyett lehetséges egy közelebbi mintát is találni, amit akár élőben is láthatott a napilapokban vagy katonai parádékon, ugyanis léteznek olyan tankok, amelyek rakéták hordozására készültek. Van egy másik képi jelölő is a tank előtti forgatagban, egy lyukas zászló, amely a kortársakból, ha észrevették, elemibb

⁶⁰ Bolgár–Nagy T. 1984: 31.

⁶¹ Kondor Béla: *Romantikus tanulmány* II/A, 1964, papír, rézkarc, színes felülnyomással, 295 x 390 mm, Magyar Nemzeti Galéria – Jelenkori Gyűjtemény, Leltári szám: MM77.326, Oeuvre-szám: 64/22.

⁶² Rényi 1984: 20–25.

⁶³ Németh 2001: 209–213.

⁶⁴ Horváth 2017: 57.

⁶⁵ 19. és 20. fotóreprodukciók. Horváth 2017: 57.

érzelmeket válthatott ki 1956-ra való utalásával, amiről a korszakban nem írnak, miközben a karcot többször is reprodukálták különböző lapokban.⁶⁶

Jelen tanulmányban terjedelmi megkötések miatt nem térek ki az *Űrhajósok* című nagyméretű festményére⁶⁷ vagy az *Ezékiel angyala bemegy a házba* című kis ikonszerű művére, melyek az űrverseny témakörében egyértelműen elemezhetők az űrhajós figurája miatt. Utóbbiaknál is hibrid géplényekről lehet írni, ahol nem eldönthető, hogy azokat a világűr meghódításának a dicsőítéseként lehetne értelmezni vagy az ember gépekre utaltságának disztópiájaként rejtett önportré formájában, amely a korabeli fantasztikus irodalomnak, például Stanislaw Lem novelláinak is a témája.⁶⁸

Az űrkorszakhoz és a hidegháborús kontextushoz köthető kiválasztott művekből kiemelt képi motívumok rámutatnak arra, hogy Kondor életművének elemzésébe be kell vonni a korszak kultúrtörténeti és társadalmi kontextusát. Azonban a hibriditás mint módszer, ahogy Kondor ábrázolta a szocialista világot, nem volt alkalmas arra, hogy propagandacélból felhasználják a világűr témájában alkotott műveit. Ambivalens az üzenetük az űrverseny technofiliájával szemben ahhoz képest, amit a korszak propagandaanyagai a kutató elé tárnak.

Források

Kondor Béla könyvtára, Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Jelenkori Magyar Gyűjtemény (Az adatbázist a szerző készítette.)

Hivatkozott irodalom

Avvakum pópa – Jepifanyij szerzetes 1971: *Avvakum Protopópa önéletírása – Jepifanyij szerzetes önéletírása*. Budapest.

Boczkowska, Kornelia 2016: *The Impact of American and Russian Cosmism on the Representations of Space Exploration in the 20th Century American and Soviet Space Art*. Poznan.

Bolgár Kálmán – Nagy T. Katalin 1984: *Kondor Béla Oeuvre-katalógus*. Budapest.

⁶⁶ Az *Kondor Béla élete, műve és utóélete* című OTKA-pályázat [138181] keretében foglalkozunk 1956 jelentőségével a kondori életműben.

⁶⁷ A Kondor által felhasznált képek forrásai itt egyértelműen azonosíthatók.

⁶⁸ Kondor sci-fivel való kapcsolatával is foglalkozom doktori disszertációmban. Welbel 2015: 127–136.

- Gerovitch, Slava 2007: „New Soviet Man” Inside Machine: Human Engineering, Spacecraft Design, and the Construction of Communism. *OSIRIS* (22.) 135–157.
- Gerovitch Slava 2011a: Why are we telling lies? The creation of soviet space history myths. *The Russian Review* (70.) 3. 460–484.
- Gerovitch, Slava 2011b: Memories of Space and Spaces of Memory: Remembering Sergei Korolev. In: Maurer, Eva et al. (eds.): *Soviet Space Culture: Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies*. London, 85–102.
- Győri János (szerk.) 2006: *Kondor Béla. Küszködni lettél. Vers, verspróza, próza*. Budapest.
- Hagemaster, Michael 2011: The Conquest of Space and the Bliss of the Atoms: Konstantin Tsiolkovskii. In: Maurer, Eva et al. (eds.): *Soviet Space Culture: Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies*. London, 27–41.
- Hornyik Sándor 2012: Az apokalipszis motorosa: Káosz és rendszer Kondor Béla világában. In: Farkas Zsófia (szerk.): *Forradalmár, próféta, melós. Kondor Béla művészete* (kiáll. kat.). Debrecen, 3–17.
- Hornyik Sándor 2015: Sputnik versus Apollo: Science, Technology, and Cold War in the Hungarian Visual Arts, 1957-1975. *Acta Historiae Artium* (56.) 165–172.
- Horváth Gyöngyvér 2017: Ikarosztól a holdra szállásig. A repülés és a repülő gépek motívuma Kondor Béla művészetében. In: Horváth Gyöngyvér et al. (szerk.): *Neve korszakot jelöl. Tanulmányok Kondor Béla művészetéről* (kiáll. kat.). Budapest, 43–70.
- ’Kondor Béla’ szócikk. In: *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest, 1994. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kondor-bela-76574/> – utolsó letöltés: 2022. július 20.
- Kondor Béla 1959: „Az ember kiugrik a világűrbe...” Magyar írók, művészek a szovjet űrrakétáról. *Magyar Nemzet* 1959. január 11. 9.
- Kondor Mária 2004: A repülés igézete. In: Kiss Marianna (szerk.): *Voltak és vannak. Pestszentlőrinc – Pestszentimre képzőművészeinek kiállítása a Vigadó Galériában*. Budapest, 7–9.
- Krunák Emese 1979: Kondor Béla grafikai munkássága. *Nógrád Megyeri Múzeumok Évkönyve* (5.) 25. 139–179.
- Launius, D. Roger 2008: Heroes in a Vacuum: the Apollo Astronaut as Cultural Icon. *The Florida Historical Quartely* (87.) 2. 174–209.
- Madár Mária 2018: Kondor Béla diplomamunkája – Jelenetek Dózsa György idejéből. In: Pataki Gábor (szerk.): *Szigorúan ellenőrzött nyomatok. A magyar sokszorosított grafika 1945–1961 között*. (Miskolci Galéria könyvek 50.) Miskolc, 152–171.

- Madár Mária 2021: Kondor Béla. Rendszert alkotni. In: Bódi Kinga – Bodor Kata (szerk.): *Papír/Forma. Nyolc évszázad legszebb rajzai és sokszorosított grafikái a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményeiben*. Budapest, 394–399.
- Maurer, Eva et al. (eds.) 2011: Introduction. What Does 'Space Culture' Mean in Soviet Society?. In: Maurer, Eva et al. (eds.): *Soviet Space Culture: Cosmic Enthusiasm in Socialist Societies*. London, 1–9.
- Németh Lajos 1973: Kondor Béla művészetéről. *Korunk* (32.) 6. 915–922.
- Németh Lajos 1976: *Kondor Béla*. Budapest.
- Németh Lajos 1984: Szubjektív és objektív sorok Kondor Béláról. In: Bolgár Kálmán – Nagy T. Katalin (szerk.): *Kondor Béla Oeuvre-katalógus*. Budapest, 13–17.
- 'Németh Lajos' szócikk. In: Fitz Péter (főszerk.): *Kortárs magyar művészeti lexikon*. II. Budapest, 2000. 925.
- Németh Lajos 2001: Kondor Béla mitológiája. In: Hornyik Sándor – Tímár Árpád (szerk.): *Németh Lajos. Gesztus vagy alkotás*. Budapest, 209–213.
- Rényi András 1984: Ironikus apokalipszis. Adalékok Kondor kései „ikonográfiai stílusához”. *Művészet* (25.) 8. 20–25.
- Sidiqqi, A. Asif 2000: *Challenge to Apollo: The Soviet Union and the Space Race, 1945–1974*. Washington D. C.
- Takács Róbert 2014: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és nyugattal. *Századok* (148.) 6. 1491–1515.
- Welbel, Stanisław 2015: Silent Star. Cold War Sci-fi Movies from the Soviet Bloc. *Acta Historiae Artium* (56.) 1. 127–136.